

המכללה לבטחון לאומי

מדע המדינה לגוונים

אסכולות וגישות בחקר הפוליטיקה

מקראה ודיון

מדע המדינה לגוונים:
 זיסר, ברוך (ער)
 320 מדע
 014258 - 004

ספריית המכללה לבטחון לאומי

בעריכת

ברוך זיסר

25 "האדם הוא האורגניזם היחיד המועד מטבע בריאתו, ובאורח בלתי-נמנע, לקונפליקטים פסיכולוגיים." ראה:

J.S. Huxley, *Man Stands Alone* (New York: Harper, 1941), pp. 22-26

בליווי דוגמאות.

פרק 6

תורת המשחקים, האסטרטגיות והשחקן הרציונלי

המונח **רציונליות** אינו ברור כפי שנדמה במבט ראשון. מי שעוסקים בקביעות במושג החמקמק הזה מעידים, כי הוא משתמט מהגדרות פשוטות, סותר הרבה תחושות טבעיות הגיוניות, ומעורר לא אחת תסכול עז. עם זאת, בלי איזו הבנה בסיסית של פעולה רציונלית, בלי תחושה שבני-אדם הם (לפחות לפעמים) יצורים רציונלים, כל המפעל של מדעי החברה עלול לקרוס תחתיו.

השימוש המועיל במושג הרציונליות מעורר בעיות רבות, והסבוכה מכולן היא הקושי להבחין בין רציונליות של מטרות לרציונליות של אמצעים. קל להגדיר רציונליות של אמצעים: אמצעי הוא רציונלי אם הוא חותר ביעילות ליעד נתון. כלומר, אם יש לו הסיכוי הגבוה ביותר להשיג את היעד במחיר נמוך ככל האפשר. כל זה פשוט לגמרי – וזו מן הסתם הסיבה, שרוב מדעני המדינה החוקרים את הפעולה הפוליטית הרציונלית מתמקדים אך ורק ברציונליות של האמצעים.

הרציונליות של המטרות, לעומת זאת, היא ביצה אינטלקטואלית שחוקרים אמפיריקנים מתרחקים ממנה בדרך כלל. אחרי ככלות הכול, היא מאיימת להטביע אותנו בבוץ של השערות אתיות בדבר המטרות הרצויות של האדם לאור התבונה: נושא מהקר שאינו מבטיח במיוחד. חקירה כזאת תכפה עלינו להעלות טענות נורמטיביות, שאי אפשר להוכיח אותן, ולנהל ויכוח עקר על השקפות עולם ועל אודיאולוגיות מיוחדות וחדורות ערכים. מוטב אפוא להשאיר זאת לפילוסופים האמיצים, המשוחררים מהאילווצים המתודולוגיים הכובלים את ידיהם של מדעני המדינה.

וז תהיה לכאורה חלוקת עבודה נוחה; מדען המדינה יתמקד ברציונליות של המעשים על-פי יכולתם להשיג מטרות נתונות, ואילו הפילוסופים יעסקו

ברצינוליות של המטרות עצמן. האם ההבחנה הזאת עומדת במבחן? האם האמצעים והמטרות הם באמת קטגוריות סגורות לחלוטין שאין כל מגע ביניהן? האם אפשר לתאר אמצעים רצינוליים תיאור משמעותי בלי להעיף מבט במטרות שלשמן נועדו? עיון קצר מלמד, כי אין זה אלא ניסוח שונה של השאלה שעמדה במרכז הפרק הראשון על הביהיוויורליזם ומבקרו: האם אפשר לחקור את התהליך הפוליטי חקירה משמעותית בלי לתת את הדעת למטרות ההומניות שלו?

הקשיים הראשונים מתעוררים כאשר מבינים שאם משתמשים במונח רצינולי אך ורק במובן האמצעותי (האינסטרומנטלי) הוא מאבד מהר מאוד את חשיבותו. לדוגמה: אשה אחת מסורה בלב ונפש לרעיון הפמיניסטי. החבר שלה, "גולם" שאינו מסוגל להעריך את הצדדים היפים של התעוררות המודעות הפמיניסטית, יוצא מכליו כל אימת שהיא הולכת לפגישות פמיניסטיות. היא אוהבת את החבר שלה (למרות מגרעותיו) ורוצה להמשיך ביחסיה עמו. לפיכך היא מחליטה לוותר על הפעילות הפמיניסטית. האם זו החלטה רצינולית? האם לא ניאץ בשלב מסוים של הניתוח להתמודד עם הצד המהותי של הבעיה, ולא רק עם הצד האמצעותי, שאם לא כן לא נטפל בה כהלכה? האם ניתוח הרואה בהחלטה של הפמיניסטית-לשעבר רק אמצעי למטרה נתונה יכול לספק איזה מידע מאלף?

לא קשה להמציא תרחישים קיצוניים עוד יותר. שיכור, שכל רגע של פכחות הוא עיניו בשבילו, שותה בקביעות עד אבדן חושים. הנוכל, בדעה צלולה, לכנות את פעילותו רצינולית? ומה על אותה אשה בעלת נטייה להרס עצמי, להתאבדות, הנכספת לשלוות המוות ונוהגת את מכוניתה אל התהום? הטענה ברורה. דיונים על רצינוליות, הנשארים אך ורק ברמה האמצעותית, מתעלמים בהתמדה מהשאלה הכללית והתובענית. לרצינוליות של האמצעים בנפרד יש קיום דל, חד-צדדי, ובסופו של דבר לא מספק.

למשחקים כמון שחמט וברידג' יש יתרון גדול: מטרתם – ניצחון – היא חלק בלתי נפרד של המשחק. לשחק שחמט פירושו לשחק כדי לנצח. במקרה הזה יש התאמה מושלמת בין האמצעים והמטרות. יתר-על-כן, השחקן אינו חייב לבחור בין מטרות סותרות. המתחרים צריכים לקבל רק החלטה אחת: איזה מהאמצעים הרבים העומדים לרשותם מתאים ביותר להשגת הניצחון. הבהירות הגמורה של המשחק, האפשרות לחשב את המהלכים וההיגיון שבהם, כמו גם הפשטות של המטרות, כל אלה הניעו מדעני מדינה לתאר מאבקים פוליטיים בלשון תורת המשחקים. איזו תועלת תצמח, שאלו הם, מתפיסת התחרות הפוליטית על כוח ועל עמדה כמשחק או כתחרות בין שחקנים-פוליטיקאים, המשתדלים להשתמש באמצעים הרצינוליים ביותר לקידום מטרותיהם.

הפוליטיקה אמנם משעשעת לפעמים, אך בוודאי אינה משחק. ובכל זאת, אין ספק שהפוליטיקה היא תחרות עם כללים, אילוצים, התקפות, הגנות, מנצחים ומנוצחים. כל אחד מאתנו משתדל להפיק את מרב התועלת לעצמו בעולם של משאבים מוגבלים, עולם שבו כולנו יכולים לנצח רק לעתים נדירות. מעשינו, כל עוד הם מאוזנים ורצינוליים, מביאים בחשבון את המעשים ואת התגובות האפשריות של אחרים. אנו משתדלים לזכות ברווח המרבי האפשרי בעלות המזערית האפשרית. כשתוקפים אותנו, אנו מתגוננים, ומניחים שגם אחרים ינהגו כך. אנו מתכננים את האסטרטגיה הפוליטית שלנו בידיעה ברורה שיריבינו, המתכננים את צעדיהם ואת צעדי הנגד שלהם, שוקלים ברצינות את הטקטיקה שלנו ואת תגובתנו האפשרית על המהלכים שלהם.

הפוליטיקה היא במידה רבה אמנות ההערכה הנכונה של הצעדים שינקטו אחרים. לא ייפלא אפוא שהרעיון של הפוליטיקה כ"משחק" היכה שורש וסייע לפיתוח מסגרת תיאורטית רחבה, שבחנה סוגים שונים של תחרויות, אסטרטגיות, הגנות, תכניות, תכסיסים, ציפיות, צעדי פתיחה, תמרונים, החלטות וכו'. במרוצת הזמן נעשתה התיאוריה קפדנית, פורמלית ומתמטית יותר. ובניסוח של שלינג (Schelling), "תורת המשחקים היא המחקר הפורמלי של הציפיות הרצינוליות והעקביות של כל משתתף בנוגע להחלטות של כל המשתתפים האחרים".

ברמות הפשוטות ביותר של קבלת החלטות, כאשר מדובר רק בשחקן אחד או בשחקנים ספורים, כאשר המידע הדרוש להחלטה על דרך פעולה הוא מלא, השותפים להחלטה רצינוליים לגמרי, הסביבה קבועה וצפויה וכו', לא קשה לקבוע מה תהיה התוצאה של שיקולים רצינוליים. אם יודעים מהי הדרך הקצרה ביותר, הזולה ביותר, הנעימה ביותר והפחות צפופה מנקודה א לנקודה ב, אפשר לחזות בביטחון מלא איזה מסלול יבחרו הנהגים שירצו לעבור את המרחק הזה. מקרים כאלה הם ברורים עד כדי כך שאין צורך בשיטה מיוחדת לחיזוי התוצאות.

המשחק נהיה מעניין יותר – והצורך בתיאוריה מתוחכמת גדל – כשליחיד המקבל החלטה יש שליטה חלקית בלבד על נסיבות ההחלטה, כשהחלטותיו תלויות בציפיותיו לגבי מה ישעשו אחרים, כשיש משתנים רבים ומורכבים יותר, כשהמידע אינו מלא, כשהחלטה צריכה להתקבל במציאות דינמית ומשתנה, וכשהמטרות והאינטרסים השונים מושכים לכיוונים שונים בעת ובעונה אחת. לו היו הנהגים שלנו חייבים לבחור בין מהירות לנוחות הנהיגה, מה היו אומרים? לו היתה הדרך המהירה ביותר גם הדרך היקרה ביותר, מה היו מחליטים? והבעיה המורכבת ביותר: לו היו הנהגים צריכים לבסס את החלטתם על החלטות של נהגים אחרים – כדי להימנע מכבישים צפופים – כיצד היו מעריכים את תגובת האחרים על אחת מהבעיות המוצגות לעיל וכיצד היו משלבים מידע זה כגורם בהחלטה שלהם?

יש להבהיר, כי תורת המשחקים שונה משהו מהגישות הנגזרות במישורין מהעיקרים האמפיריים-ביהיוויורליים. יש לה, כמובן, היבט מתמטי, קפדני וכמותי, ואף-על-פי-כן היא דדוקטיבית באופיה ולא אמפירית. היא עוסקת בחשיבה מופשטת, ולא במה שמקבלי החלטות עושים בפועל. בדרך כלל היא בונה דגמים של מצבי החלטה ואינה עוסקת ב"עבודת שדה". עניינה ב"רציונליות" של ההחלטות, ולא במניעים הממשיים המולידים אותן.

במובן מסוים יש לתורת המשחקים כוח חיזוי – אבל זה אינו חיזוי במובן הביהיוויורלי. התיאורטיקנים של תורת המשחקים אינם חוזים בדרך כלל מה יקרה בפועל, אלא מנסים לקבוע את דרך הפעולה הרציונלית לאור יעדים, אילוצים ותנאים מסוימים. במובן הצר הזה, תורת המשחקים היא גם "נורמטיבית", כלומר מכוונת לפתרונות אידיאליים או מיטביים. (מובן שתורה זו אינה נורמטיבית במובן המקובל של עידוד ערכים מהותיים מסוימים ולא אחרים – אלא אם כן מקבלים את המחויבות לרציונליות כערך כזה). התיאורטיקנים של תורת המשחקים מבקשים להגדיר מה אדם צריך לעשות כדי לקדם את מטרותיו באורח רציונלי; אך אין הם מתיימרים לומר לנו מה צריכות להיות המטרות הללו.

הצביון התיאורטי והפורמלי של תורת המשחקים מאפשר להחיל אותה על מצבי קונפליקט מגוונים ביותר. מרטין שוביק (Martin Shubik) חיבר רשימה זו של תחומים שאפשר ליישם בהם את תורת המשחקים:

בהקשר של מדע המדינה, המשתתפים במשחק יכולים להיות גנרלים בעיצומו של קרב; דיפלומטים העוסקים במיקוח ובמשא-ומתן; פוליטיקאים המנסים להשפיע על בוחריהם; מחוקקים המנסים לגבש קואליציות מתאימות; נסיכים בימי הביניים השואפים לכוח, או ראשי עיריות בעת החדשה המפלסים לעצמם דרך בסבך העניינים המוניציפליים. בכלכלה או בכלכלה פוליטית הסכסוך יכול להיות שביתה של איגודי עובדים נגד חברה מסחרית; תחרות בין חברות מסחריות על השליטה בשוק; משא-ומתן בין חברים בקרטל על פלחי שוק, או גיבוש של תכניות מיסוי "הוגנות" בבתי-המחוקקים.¹

אבל, בטרם נית'ן לדמיון להשתולל, ראוי לציין, כי תורת המשחקים הגיעה אל מדע המדינה דרך הכלכלה, תחום שנחקרה בו ביסודיות התנהגות רציונלית נאורה בתנאים של תחרות שוק. מדעני מדינה מרבים במיוחד להשתמש בתורת המשחקים בתחום היחסים הבינלאומיים. נמצא שהיא מתאימה במיוחד לחקר גורמי ההתנהגות ולתיאוריית "האיומים". (ספרו של תומס שלינג, אסטרטגיה של קונפליקט, הוא אולי המחקר המצוטט ביותר מסוג זה.)

תיאורטיקנים של תורת המשחקים מתעניינים במיוחד בסיווג נסיבות החלטה ששחקנים פוליטיים עשויים להיקלע אליהן ובפירוט האסטרטגיות הרלוונטיות לכל

סוג. ההבחנה החשובה והידועה ביותר שלהם היא אולי בין התמודדויות שיש להן פתרון היכול לספק את רצון כל המשתתפים, לפחות במידה מזערית, לבין התמודדויות שיש בהן רק מנצחים ומנוצחים. משחק כדורגל הוא דוגמה טובה להתמודדות שיש בה רק מנצחים ומנוצחים. במשחק כזה אין שום אסטרטגיה ששני הצדדים יכולים לנקוט יחד לתועלתם ההדדית. לקבוצת כדורגל אין אפשרות לצפות בשוויון נפש בהתקפה על השער שלהם. כל יתרון שקבוצה אחת משיגה פירושו בהכרח שידה של הקבוצה האחרת על התחנות; כל ניצחון כרוך בהפסד ולמעשה מתבסס עליו. קונפליקטים מסוג זה נקראים משחקי "סכום-אפס".

משחקי סכום-אפס הם התמודדויות כוללות, ולמרות חריפותם הם מקנים לדיונים על תורת המשחקים מידה של סדר, בהירות ויכולת חיזוי. אין כמעט ספק שכל התקפה במשחק כדורגל תיתקל בהגנה עיקשת; שני הצדדים וכל הצופים מבינים, כי זה מאבק בסימן "הכול או לא כלום". (זו ודאי גם הסיבה שמשחק הכדורגל מלהיב ומשלהב כל כך.) לא רק בכדורגל, ברוב ענפי הספורט קיימים כללים נוקשים שנועדו למנוע אפשרות שהמשחק יסתיים בפשרה, לשביעות-רצונם של שני הצדדים.

הפוליטיקה, לעומת זאת, אומר הפתגם הישן, היא "אמנות האפשר". בפוליטיקה משחקי סכום-אפס הם לרוב היוצא מן הכלל, ולא הכלל. במרבית המקרים קיימת האפשרות לשאת ולתת על הסדר שיספק לפחות חלק מהצרכים הבסיסיים של שני הצדדים. בפוליטיקה יש צד יצירתי ופתוח המעורר את הדמיון המתון, המתמקח והמפשר שלנו. רק במלחמה כוללת ובמקצת מצבי בחירה קיצוניים במיוחד קיים מצב סכום-אפס חד-משמעי. ברוב המקרים קיים לפחות איזה מרחב תמרון המרכך את הנוקשות הקיצונית של מצב סכום-אפס.

אפילו מצבים המשמשים רקע לנאומים תוקפניים הכוללים ביטויי סכום-אפס מפורשים, אינם בהכרח כאלה. למעשה, נאומים כאלה יכולים להיות רק ניסיון להפחיד את היריב כדי להביאו לידי פשרה. לאמיתו של דבר, אפילו התפרצות בפועל של מעשי איבה אין פירושה בהכרח שהסכסוך הוא ביסודו מצב סכום-אפס.

דוגמה טובה לכך היא הסכסוך הישראלי-ערבי. אפשר לנהל ויכוח ממושך ומייגע בשאלה, אם הסכסוך המתמשך והחריף הזה הוא משחק סכום-אפס אם לאו. מה שיתברר בוויכוח הוא שכל אחד קובע לו עמדה על-פי הערכתו את כוונות היריבים. מי שמגיע, למשל, למסקנה, כי פתרון של "שתי מדינות" – אחת יהודית ואחת פלסטינית – יענה על הצרכים הבסיסיים של שני הצדדים ויקדם יציבות ארוכת-טווח באזור יטען, שהסכסוך אינו משחק סכום-אפס ביסודו. כל צד יכול לספק את צורכיו הבסיסיים בלי לפגוע בצד האחר. לעומת זאת, מי שמשוכנע שהעולם הערבי (למרות הכרזותיו הרשמיות) לעולם לא ישלים באמת עם קיומה

של ישראל, או שישאל לעולם לא תקבל את תביעות הפלסטינים להגדרה עצמית, או שהצרכים הבסיסיים של כל צד כוללים תביעות טריטוריאליות שאינן עולות בקנה אחד עם קיומו של הצד האחר, או מי שסבור כי אולי יש אפשרות פורמלית לפתרון, אבל היצרים המעורבים בסכסוך אינם מאפשרים לשאת ולתת עליו, יבחר, כמובן, להגדיר את הסכסוך כמשחק סכום-אפס.

וכך אנו מגיעים באורח בלתי נמנע למסקנה המביכה, שהקטגוריות "סכום-אפס" ו"סכום-לא-אפס" אינן נוגעות לאופיו האובייקטיבי של הסכסוך, אלא להערכה של המניעים, הפירושים, הציפיות, הפחדים והכוונות של הצדדים המעורבים בו. הסכסוכים אינם בין האינטרסים עצמם – לו היו כאלה, היתה תורת המשחקים רלוונטית במישרין ומתאימה ביותר – אלא בין האינטרסים כפי שהצדדים המעורבים תופסים אותם בכל רגע נתון. אין זו בעצם אלא דרך אחרת לנסח את הביקורת הטיפוסית על תורת המשחקים: אין בה תועלת רבה בלי הבנה שלמה של המאפיינים התרבותיים, ההיסטוריים, הפסיכולוגיים, הדתיים וכו' של מציאות מסוימת.

העיסוק במצבי בחירה בחלל תיאורטי של משחקים, שהרציונליות היא אמת-המידה השלטת בו, מוליד "פתרונות" אקדמיים, שתכופות אין ולא כלום בינם לבין המציאות הפרועה של סכסוכים פוליטיים ממשיים. יישום עקרונות של תורת המשחקים לסכסוך שהיצרים הכרוכים בו לוחטים כל כך שאי אפשר להעלות על הדעת פתרונות מיקוח רציונליים, לא יהיה מאלף במיוחד. דווקא במקרים של שנאות וחשדות מושרשים ועתיקי-יומין, כלומר, במקרים שהצורך בפתרון דוחק במיוחד, אין לתורת המשחקים מה להציע. בפוליטיקה מתברר לעתים קרובות, כי הקו הרציונלי בין שתי נקודות אינו תמיד הקו הקצר ביותר. מבקרי השיטה טענו בעניין זה, כי תורת המשחקים דומה למעשה לניתוח של משחקי טרקלין, כלומר, היא רואה סכסוכים כאילו היו חידות טהורות, מבודדות ובנות-פתרון רציונלי, כמו חידות ברידג' או שחמט. הם טוענים אפוא כי תורת המשחקים נוטה להיות אקדמית ולא פוליטית באופיה, וכי תכופות היא משיגה תוצאות במחיר פישוט והפשטה קיצוניים של המציאות הפוליטית.

כנגד ההשגות האלה יש לציין שלושה דברים. ראשית, אחוז גבוה מאוד של הסכסוכים מתנהל בין צדדים המכלכלים את מעשיהם בהיגיון ובשיקול דעת. שנית, הבהרת התחומים המאפשרים פשרה רציונלית בין שחקנים יריבים מקנה לתיאורטיקנים של תורת המשחקים יכולת להפיץ אור חיובי מאוד על מצב הנראה אולי כיום מסובך ובלתי ניתן לניווט. הם יכולים להראות היכן אפשר לחתור לפתרון מועיל אף שכרגע אין השחקנים מוכנים לחשוב על כך. שלישית, אין זה מדויק לטעון, שתורת המשחקים עוסקת רק במצבים נטולי ייחוד הניכרים במידע

מושלם. אכן, התיאורטיקנים של תורת המשחקים מבכרים מצבים כאלה, המפשטים את החישובים, ואף-על-פי-כן הם כוללים לעתים קרובות בניתוחיהם גם משתנים המחקים מצבים שאינם רציונליים לגמרי. ובכל זאת יש להודות, שהכללת משתנים כאלה מגבירה את מורכבות המסקנות, ומה שבעייתי עוד יותר, מגדילה את אי-הוודאות שבהן.

מסתבר אפוא כי התיאורטיקנים של תורת המשחקים נתונים בהתלבטות בלתי נמנעת. כאשר המשתנים מעטים ופשוטים מנקר החשד, כי הם מציעים לנו תמונה נאיבית ולא מציאותית, או מציאות מעורטלת, המותאמת לציוויים המתודולוגיים. לעומת זאת, כאשר המשתנים מורכבים ורבי-פנים כמות, קיים החשש שהם לא יהיו נוחים לניתוח וגם לא יהיו מובנים ומובהקים די הצורך לבסס עליהם מסקנות אמיונות. בכל מקרה, עומד בעינו החשש היסודי, שמשנתנים פוליטיים אינם כמויות מדויקות, אף שהתיאורטיקנים של תורת המשחקים טוענים שזה המצב. אפשר לטעון לפחות לכאורה, שמדובר בגורמים מעורפלים, סמויים ושנויים במחלוקת.

מדעני מדינה השתמשו, כאמור, בתורת המשחקים בעיקר לחקר איומים, גורמי הרתעה, מכות ראשונות, מכות-נגד וכו'. אבל היו גם כמה ניסיונות מרשימים ליישם את הלוגיקה שבמצבי משחק לדינמיקה הפוליטית. ראוי להזכיר, לפחות בקצרה, שלושה תחומי מחקר כאלה. ראשית, הניסיון להסביר את התחרות הדמוקרטית כתהליך שיווק-מיקוח; שנית, התיאור של כינון קואליציה כניסיון להשיג את מרב היתרונות במזער המחיר; ושלישית, יישום של אסטרטגיות "מינימקס" בשיקולים פוליטיים, ונפתח בכך.

מה האסטרטגיה הרציונלית ביותר המתאימה לתנאים של אי-ודאות רבה וחוסר ידיעה? האם בנסיבות אלה נהמר על פתרונות קיצוניים לבעיותינו, או אולי נבון יותר להגביל את ההימור ולכלל הפחות למנוע הידרדרות חמורה במצב? במחקר הנודע טוענים דהל ולינדבלום (Dahl and Lindblom, *Politics, Economics and Welfare*, 1953, וראה גם David Braybrooke and Charles Lindblom, *A Strategy of Decision*), כי אי-ודאות מסוג זה קיימת בכל מקרה של החלטה פוליטית רחבת היקף. גם בנסיבות הפוליטיות הנוחות ביותר, הידיעה שלנו על תוצאותיה של החלטה תהיה מן הסתם מוגבלת וחלקית. מספר ההתפתחויות, התהודות והתוצאות השונות שאי אפשר לחזותן, ובהן רבות שיסכלו את המטרות שאנו שואפים להשיג, יכול להיות גדול מאוד, ובנסיבות כאלה העזה אינה יכולה להיחשב יתרון גדול. דהל ולינדבלום מסיקים, שהאסטרטגיה הפוליטית הרציונלית היא אסטרטגיה של "שלבנים", או מדיניות זהירה והדרגתית – צעד-אחר-צעד. בתנאים של אי-ידיעה עלינו למזער את הסיכון של נזק מרבי – מינימקס בעגה של תורת המשחקים – ולא לעשות צעד נועז שיתגלה לעתים קרובות כהרפתקה פזיזה.

מעניין לציין, שגם ג'ון רולס (John Rawls), הפילוסוף המדיני בן זמננו, שספרו **תיאוריה של צדק** (A Theory of Justice, 1971) השפיע במידה עצומה על המחשבה המדינית בעת האחרונה, מוצא תועלת רבה באסטרטגיית המינימקס. הוא מציג את המקרה הזה: קבוצה של בני-אדם צריכה לקבוע כללים ואמות-מידה לפעולות החברה שלהם. הם צריכים לקבוע את העקרונות שיסדירו את חלוקת ההכנסות, את הזכויות, את העונשים וכו'. נניח לצורך התרגיל הזה, שהם מוצאים את עצמם מאחורי "מסך של בורות". אין זו בורות הנוגעת לידע הכללי שלהם על העולם, או להבנה של המאפיינים הסוציולוגיים והפסיכולוגיים הכלליים של התחברות בני-אדם. ידע כזה דווקא יש להם. אך אין הם יודעים את הפרטים הנוגעים לטבעם, לתכונותיהם ולמצבם כיחידים. אין הם יודעים, למשל, אם הם נבונים או קשי-תפיסה, יפים או מכוערים, עשירים או עניים, מוכשרים או נטולי כשרון, מיוחסים או פשוטי-עם, פועלים מקצועיים או פועלים שחורים וכו'. אין הם יודעים אם הם אופטימים או פסימים, נועזים או זהירים, ואפילו אינם יודעים מהי "פילוסופיית החיים" שלהם. מאחורי "המסך" הזה עליהם לחבר את חוקי היסוד של הקהילה החברתית-פוליטית שיחיו בה מאן ואילך.

האם הם יבחרו, בנסיבות האלה, במשטר המחלק סחורות בשיטת השוק הקפיטליסטי? במלים אחרות, האם הם יסכימו לכוון שיטה תחרותית, המבוססת על כישורים ועל יזמה אישית, וכוללת זכויות קניין מבוצרות, שיצמיחו בהכרח מדרג מעמדי קיצוני? רולס סבור שלא. מאחורי "המסך" הזה ירדוף את כל אחד מן המתדיינים הפחד שהוא ימצא את עצמו בין המקופחים, כלומר, בתחתית הסולם. וכדי למנוע את התרחיש הזה, הגרוע מכול, יפנו המתדיינים שמאחורי המסך לאסטרטגיה המינימקסית. הם יבקשו למנוע את הגרוע מכול, גם אם פירוש הדבר ייתור על הסיכוי להשיג את הטוב ביותר. והתוצאה, סבור רולס, תהיה הסכמה על הסדרים חברתיים הכוללים רכיב שוויוני ניכר.

נחזור לעניין מעשי ושגרתי יותר: כינון קואליציות פוליטיות. מלומדים רבים חקרו את הנושא הזה בעזרת תורת המשחקים. פריצת הדרך של ויליאם ריקר (W. Riker, Theory of Political Coalitions, 1961) עוררה סערות פעילות (שטרם שכחה), שהתמקדה באסטרטגיות החשובות של כינון קואליציות. השיקולים המנחים קואליציות, טוען ריקר, הם שיקולים של קבוצות ויחידים רציונלים ושוחרי תועלת, השואפים להשיג רווחים מרביים בעלות מזערית. איזו קואליציה מקיימת את התנאים האלה? איזה סוג של קואליציה מבטיח למפלגה או ליחיד המרכיבים את הקואליציה את מרב היתרונות במזער המחיר? תשובתו הנודעת של ריקר היא "קואליציה זוכה מזערית".

קואליציה כזו מתלבטת בין שתי מטרות: היא חייבת ליצור גוש שולט יעיל, אבל גם לדאוג לכך שגודלו יהיה קטן ככל האפשר. כל שותף קואליציוני שיצורף לקואליציה כדי להבטיח את שלטונה יגבה, כמובן, מחיר נוסף. ריקר טוען, שמרכיבי קואליציה רציונלים יחתרו להגיע לאותה נקודה בחליפין שבין שתי המטרות האלה שתניב קואליציה זוכה במזער המחיר, כלומר, קואליציה זוכה מזערית.

מובן שמצב כזה מחייב שכל השותפות בקואליציה יהיו בעלות מידע מלא זו על זו. רק אז תהיה, למשל, קואליציה של 51 בפרלמנט של 100 בבחינת אסטרטגיה רציונלית. לעומת זאת, כאשר קבוצה המכוננת קואליציה אינה יודעת איך בדיוק תפעל שותפה אחת או יותר בקואליציה מזערית זו בעת משבר (האם השותפה תטוש את הקואליציה ותגרום למפלתה?), היא לא תנהג בתבונה אם לא תדאג מראש לשולי ביטחון רחבים יותר. "קואליציות זוכות מזעריות", אומר ריקר, אינן שכיחות מאוד, משום שבמציאות הפוליטית אין בדרך כלל מידע מלא ומושלם. לפיכך מוסיף ריקר לכלל הראשוני שלו גם מסקנה ביקורתית:

ככל שהמידע לקוי יותר ומושלם פחות, כן יקומו קואליציות גדולות יותר, וכן יוקמו לעתים קרובות יותר קואליציות זוכות גדולות מהמזער הדרוש. ולהפך, ככל שהמידע מושלם ומלא יותר, כן יוקמו בפועל קואליציות זוכות קטנות יותר, המתקרבות לגודל המזערי.²

בשנים שחלפו מאז הוצגו לראשונה שימשו מסקנה זו ועיקרון הקואליציה הזוכה המזערית נושא לוויכוח ולבחינה. הם תוקנו, הורחבו, יושמו ועמדו לביקורת. אי אפשר לומר שהתיאוריה של ריקר נעשתה לאורתודוקסיה שלטת, אבל היא שימשה בסיס לוויכוח מאלף ולמחלוקת פרוייה (ואולי זו תרומתה היותר חשובה).

ניסיון אחר, שאפתני מאוד, לשימוש בתורת המשחקים כדי להסביר את טיבם של תהליכים פוליטיים עשה אנתוני דאונס בספרו **תיאוריה כלכלית של דמוקרטיה** (A. Downs, An Economic Theory of Democracy, 1957). ספר זה עורר אמנם ביקורת קשה מכיוונים שונים, אך לזכותו ייאמר, שהוליד ויכוח רציני שלא דעך במרוצת השנים. למרות גילו המתקדם הוא מדגים באורח דרמטי מקצת היתרונות והחסרונות העיקריים של הגישה. מטרתו של דאונס היא לבנות מודל של התנהגות פוליטית רציונלית, המביאה בחשבון את עלות ההחלטות החלופיות במסגרת של שלטון דמוקרטי. דאונס, כלכלן על-פי הכשרתו, מבקש לתאר את התהליך הפוליטי כבעיה הכלכלית הקלסית של הניצול היעיל של משאבים מצומצמים.

האקסיומה העיקרית של המודל שלו, שממנה נובעות כל הנחותיו האחרות, היא, כי מטרת הפוליטיקה היא הכוח. הכוח הוא המשאב המבוקש ויקר המציאות של

הפוליטיקה. לפיכך, החלטות פוליטיות רציונליות הן החלטות המקנות ליחיד מסוים או לקבוצה מסוימת את מרב הכוח. החלטות שמטרתן אינה להשיג כוח הן "לא רציונליות", ואפילו "נוורטיות". דאונס מנוע אפוא מכלול בקטגוריה של מטרות רציונליות את כל המטרות הפוליטיות שאינן מגבירות בהכרח את הכוח: למשל, רווחה חברתית, אמונה אידיאולוגית ואחוזה חברתית. אקסיומה דרקונית זו אינה נוגעת אך ורק למחזיקים בשלטון; גם התנהגותו של הבוחר הבודד נחשבת אי-רציונלית אם אינו תומך במפלגה "שתעניק לו, לדעתו, יותר יתרונות מכל מפלגה אחרת".

מסקנה ביקורתית אחת מגישת המשחקים המתמקדת בכוח של דאונס היא, כי מפלגות פוליטיות מתכננות את מדיניותן במטרה לזכות במרב הקולות. הואיל והקולות הם משאב הכוח העיקרי של מדינה דמוקרטית, מנהיגי מפלגה הפועלים ברציונליות פוליטית אינם נוקטים עמדות מתוך שכנוע אידיאולוגי או בגלל תפיסה של "טובת האומה". עמדות פוליטיות הן אמצעים לגיוס קולות, והתנהגות פוליטית רציונלית רואה אותן בתור שכאלה. מנהיגים פוליטיים פועלים במידה רבה כמו יצרנים מסחריים. כאשר יש שוק למוצר מסוים והרווחים טובים, הם מייצרים ומשווקים אותו בלי לתת את הדעת לתועלתו הממשית או לנחיצותו. אידיאולוגיה, כמו אריזה או ססמאות פרסומת, יכולה לסייע להגברת המכירות, אך טענות הפרסומת לא הן שמניעות את היצרן למכור את המוצר שלו.

האידיאולוגיה, כאסטרטגיית שיווק, משרתת את הכוח ולא להפך. העמדה שמפלגה מחליטה לאמץ תלויה בעמדות של יזמים פוליטיים אחרים ובפלחים המבטיחים ביותר שנותרו בשוק האלקטורלי. למשל, חלל פוליטי שנוצר בעקבות היעלמות של מפלגה במשטר רב-מפלגתי יביא לידי כך ששתי המפלגות הסמוכות לה משמאל ומימין יתאימו את האידיאולוגיה שלהן ויתקרבו לעמדה שנותרה ריקה, כדי להגביר ככל האפשר את כוח המשיכה האלקטורלי שלהן. כך גם במשטרים דו-מפלגתיים המפלגות נוטות להתלכד במרכז האידיאולוגי, משום שהמרכז הוא המקום הטוב ביותר לחזר אחרי הבוחרים מכל חלקי הקשת הפוליטית. החלטות פוליטיות הן אפוא החלטות שיווק; הדרך הטובה ביותר לתאר את התהליך הדמוקרטי היא כמאמץ כולל של המתחרים הפוליטיים השונים להשיג את הסחורה הנדרה, הכוח, באמצעות הניצול הרציונלי של כל האמצעים המותרים במשטר הדמוקרטי.

אין תמה שרבים קבלו, כי תפיסת "הרציונליות" של דאונס מצומצמת וצרה מדי. יתר-על-כן, לא תמיד ברור אם הוא מפתח מודל תיאורטי ודוקטיבי טהור של רציונליות פוליטית, על יסוד אקסיומות מסוימות, או שהוא מנסה לומר לנו דבר-מה על המציאות הפוליטית. האם הוא ממליץ על אמות-מידה של התנהגות

רציונלית באיזה מובן נורמטיבי, או שהוא מתאר את מגמות היסוד בחיים הפוליטיים? האם יתקן את המודל שלו אם יתברר, למשל, כי לאמונה האידיאולוגית יש מידה ניכרת של מעמד עצמאי – שאינו מתמצה בחתירה לכוח?

אם הדברים המוצגים לעיל יצרו את הרושם שתורת המשחקים מציעה ניתוח ממצה של השחקן הרציונלי, יש לתקן רושם זה במהירות. תורת המשחקים היא בעצם רק אחד מהרבה שימושים בהנחת הרציונליות. היו שהשתמשו בהנחה זו למשל כדי לברר מתי יחליטו יחידים לנטוש מוסדות כושלים ומתי הם ייטו להישאר ולהילחם למען רפורמה מבפנים.³ כן נעשה בה שימוש נרחב להערכת התכונות והאסטרטגיות של שיטות בחירות שונות; באמצעותה חקרו את סדר-היום ואת הפעילות בוועדות הקונגרס האמריקני; בעזרתה העריכו את המעשיות של הצעות שונות לרפורמות חוקתיות; ובמיוחד השתמשו בה לבחינת הרציונליות של החלטות על מדיניות ציבורית. עיון במחקרים האלה מגלה מאפיינים שונים לגמרי והנחות סותרות,⁴ אך כולם מבוססים על אמונת יסוד אחת, שסטיבן בראמס מגדיר אותה כך: "ההתנהגות הרציונלית היא מנוע רב עצמה להעלאה שיטתית של השערות מתוך מערכת מצומצמת של הנחות מפורשות".⁵

רבים מהמחקרים האלה עוסקים בבחירה ציבורית. שורשיו של המונח הזה נעוצים עמוק בתיאוריה הכלכלית, אבל בעשורים האחרונים הוא כבש לו תחומים אקדמיים נוספים, וכיום הוא מיוצג היטב במחקרים של מדע המדינה. בניגוד לתורת המשחקים, המתמקדת בדרך כלל בשחקנים יחידים (או בקבוצות הפועלות כיחידה אחת) ובאסטרטגיות המתאימות ביותר לקידום מרבי של האינטרסים שלהם לעומת האינטרסים של השחקנים היריבים, הניתוח של הבחירה הציבורית בודק כיצד בחירות ציבוריות יכולות לעלות בקנה אחד עם העדפות אישיות. בחירה ציבורית מטרתה להבין אילו שיקולים מולידים החלטות ציבוריות המיועדות לקדם ככל האפשר אינטרסים של הרבה יחידים: כיצד יכולים שחקנים המקבלים החלטות קיבוציות לבחור במדיניות שתתאים לכל אחד מהם כיחיד? מה הן האסטרטגיות הרציונליות המיטיבות שהציבור חייב לאמץ כדי לספק את האינטרסים של היחידים הרבים המושפעים מההחלטה?

במבט ראשון אין זו שאלה קשה במיוחד – אפשר לחשוב כי קווי פעולה המספקים יותר צרכים, של יותר בני-אדם, ידורגו בראש סולם הרציונליות – אבל המבט הראשון במקרה הזה מטעה מאוד. מחקרים שעניינם הלוגיקה של הבחירות החברתיות העלו תוצאות מעוותות ופרדוקסליות, המסבכות מאוד את העניינים.⁶ הצורך להבהיר את התסבכות האלה ולקבוע אמות-מידה למיטביות רציונלית העלה את קרנה של הבחירה הציבורית בקרב החוקרים של מדע המדינה.

קריאה מומלצת

- Brams, S.J., *Game Theory and Politics* (New York: Free Press, 1975).
- Brams, S.J., *Superpower Games: Applying Game Theory to Superpower Conflict* (New Haven: Yale University Press, 1985).
- Davis, M.D., *Game Theory: A Nontechnical Introduction* (New York: Basic Books, 1983).
- Hirschman, A.O., *Exit, Voice and Loyalty* (Cambridge: Harvard University Press, 1970).
- Ordeshook, P.C., *Game Theory and Political Theory* (Cambridge: Harvard University Press, 1970).
- Shubik, M., *Game Theory in the Social Sciences: Concepts and Solutions* (Cambridge: MIT Press, 1982).
- Schelling, T.C., *The Strategy of Conflict* (Cambridge: Harvard University Press, 1960).

מי שאינו שבע רצון מתיאורים פורמליים, היפותטיים ואקסיומטיים כאלה של הרציונליות יקדם בוודאי בברכה את הניתוח של המניעים והדחפים הפסיכולוגיים האמיתיים המונחים ביסוד ההתנהגות הפוליטית. בנושא זה נעסוק בפרק הבא.

הערות

- M. Shubik, "The Uses of Game Theory," in James C. Charlesworth (ed.), *Contemporary Political Analysis* (New York: Free Press, 1967), p. 240. 1
- W. Riker, *The Theory of Political Coalitions* (New Haven: Yale University Press, 1962), pp. 88-89. 2
- Albert D. Hirschman, *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations and States* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970). 3
- לתיאור רחב יותר של הסוגים השונים של תיאוריות השחקן הרציונלי ראה אצל: 4
Russell Hardin, "Rational Choice Theories," in Terence Ball (ed.), *Idioms of Inquiry: Critique and Renewal in Political Science* (Albany, N.Y.: State University of New York Press, 1987), pp. 67-94, and William C. Mitchell, "Virginia, Rochester, and Bloomington: Twenty-Five Years of Public Choice and Political Science," in *Public Choice*, 56 (1988), 101-119.
- מאמר זה כולל גם ביבליוגרפיה טובה לקריאה נוספת.
- Brams, *Rational Politics: Decisions, Games and Strategies* (Washington, DC: CQ Press, 1985), p. 4. 5
- האב המייסד של התחום הוא קנת ארו (Kenneth Arrow) וספרו 6
Social Choice and Individual Values (New Haven: Yale University Press, 1952)
עודנו הטקסט הקלסי בנושא.